

דברים שנאמרו אחר מיטתה של פרופסור ידידה כלפון סטילמן

ז' בניסן תש"ו (8 באפריל 1946) - כ"ו בשבט תשנ"ח (21 בפברואר 1998)

ידידה שבה אל ישראל, ואל הרי ירושלים - פעם נוספת - לא כפי שרצינו ולא כפי שתכננה. מנהג נהגו בקהילות ישראל לומר אחר מיטתה של נפטרת את פסוקי ספר משלי, פרק ל"א, "אשת תיל מי ימצא"; אין צורך לטרוח הרבה כדי למצוא בפסוקים אלה את דמותה של ידידה - קיבוץ תכונותיה ותולדות חייה עולים מהם.

א. ממרחק

היָתָה פְּאֵנִיּוֹת סוֹחֵר: מִמְרַחֵק תְּבִיא לְחֵמָה... כִּפָּה פְּרֻשָּׁה
לְעֵנִי וְיָדֶיהָ שְׁלָחָה לְאֶבְיוֹן... וְחָגוֹר נִתְּנָה לְכַנְעֵנִי:
וְתִמְקֵם בְּעוֹד לִילָה... לֹא יִכְבֶּה בְּלִילָה גְרָה; וְלִחְסֵם עֲצָלוֹת
לֹא תֵאבְּל:

חריצותה של ידידה שהיתה לשם לא ידעה גבולות מקום זמן: מרחקים של אלפי מילין עשתה כדי להגשים תוכניות עבודה חדשות - הן אלו שפיתחה באוניברסיטת בינגמטון במשך עשרים ושלוש השנים ששירתה בה (מתוכן עשר בראש התוכנית למדעי היהדות), והן אלו שהחלה בתנופת פיתוחן באוקלהומה בשנתיים שקדמו

למחלתה. שעות הקדישה לתלמידים, לארגונם בחוגי פעילות או לקירובם ללימודים, בדרך של קשר אישי באמצעות בית חם ומקרב שהשכילה לַבְנוֹת – בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית – בין בני בית ידידה ונועם. ידוע סיפורו של הבן המוסלמי המרוקני, שהתייתם אף הוא היום.

המרחק שממנו הביאה את לחמה – לחם מחקר ולחם חינוך הדורות – היה זה שעשתה אותו ברגליה. היא הכירה את העולמות המרוחקים וידעה לחבר ביניהם: העולמות שביניהם גישרה היו אלו של צפרו ושלומי, של חברת הגניזה של ימי הביניים ושל גונזי ספונות ספריהם היום, של מסורות תרבות המגרב ושל אלו של החברה המערבית בישראל. נאותים לה דברי שיר שהעתיקה והקליטה מפי נשות מרוקו:

הוי פרידה חיים קשים ממוות
 בכי שמחה וקונני
 אני בוכה ולבי פצוע
 על שעלי להיפרד ממסודי ולהפרידה מחיי
 אני נפרדת הוי יקרים
 אל תאמרו שחפצנו להיפרד
 זה נעשה על ידי אלהינו ונכתב
 (י' סטילמן, "אמנות שירת הנשים במרוקו" יהדות צפון אפריקה
 במאות י"ט, כ, בעריכת מ' אבוטבול, ירושלים תש"ם, עמ' קסז)

בקטעים אלו ואחרים מביאה ידידה את הצעקה על פרידה, ותחינה לאיחוד. שירת נשות צפרו היא דוגמה לדרכה של ידידה בהנחלת עולמות שחקרה באהבה; זוהי מורשתה לדורות – באמצעות תיעוד ומחקר הנציחה עולמות נעלמים.

ב. ביתה

לא תִּירָא לְבֵיתָהּ: צוֹפִיָּה הֶלִיכוֹת בֵּיתָהּ: וַתִּתֵּן טָרֶךְ
 לְבֵיתָהּ וְחָק לְנִצְרֵתֶיהָ: קָמוּ בְּנֵיהָ וַיֵּאָשְׁרוּהָ בְּעֵלָה
 וַיְהַלְלֶיהָ: בָּטַח בָּהּ לֵב בְּעֵלָה וְשָׁלַל לֹא יִחָסֵר: נוֹדַע
 בְּשַׁעְרֵים בְּעֵלָה:

השותפות המופלאה שעליה נבנה בית סטילמן לא התמצתה רק בצוותא הרגילה שבין בני זוג ובקשר שבין הורים לילדיהם; הבית נוסד על מיזוג תרבויות שניפתכו בו מזרח ומערב – מזרח אירופה ומערב הים התיכון.

מורשת צפרו ויהדות מרוקו שוחזרה על ידי ידידה במלוא מבעיה: עיטור הבית, הלבוש, טעם התבשיל, השיר וניגונו, חיתוך המילה העברית ומבנה המשפט היהודי-הערבי, הרכב ארון הספרים והכרת תוכנו, מסורות התפילה ופתגמי השוק ובית הנשים. כל אלה שוחזרו לא רק לצורכי מחקר קר ואובייקטיבי, כי אם גם לשימושי יומיום בחיי הבית. בכל נודדי המשפחה למחוזות לימודים, נושאים אתם בניה את נְשׂוּאֵי מחקרה של ידידה שנוצקו על ידה ועל ידי נועם להליכות של יומיום בביתה. ונודעה ידידה לבאים בשער ביתם, לבניה-תלמידיה, לנערותיה-תלמידותיה וליושבים בשערי בתי חכמות העולם, בזכות מחקריה ושחזורה את עולמות מרחק ילדותה – שחזור להלכה ומופת למעשה.

ג. הרוח שבחומר

וְרַחֵק מִפְּנִינִים מְכָרָה: דְּרָשָׁה צְמֹר וּפְשִׁתִּים וְתַעֲשֵׂשׁ
 בְּחֶפְזֵי כְּפִיָּה: יְדִיָּה שְׁלֵחָה בְּכִישׁוֹר וְכְפִיָּה תִּמְכּוּ פֶלֶךְ:
 מְרַבְּדִים עֲשֵׂת־הֶלֶה שֶׁשׁ וְאַרְגָּמָן לְבוּשָׁה: לְבָשׁ שְׁנַיִם:
 סְדִין עֲשֵׂת־הֶ... וְחֹגוֹר נִתְּנָה לְכַנְעָנִי: עוֹזֶה־דָר לְבוּשָׁה:

המחקר האנתרופולוגי הפולקלורי בתולדות ישראל, כמו מחקר הנשים בחברה היהודית עשו את צעדיהם הראשונים כשידידה בחרה להקדיש לנושאים אלו את חייה. היא הקדימה את זמנה וסימנה ראשיות של דרך בכמה משעולים שפתחה, ושהפכו כיום לדרכי הרבים.

את חינוכה השתיתה על חקר האמנות היס־תיכונית, בכיתת הלימוד באוניברסיטה ובמוזיאון ישראל. היא התייחדה כבר מראשית צעדיה במחקר בכך שאת השש ואת הארגמן, את לבוש השני ודרך עשיית החגור בכישור ובפלך, הכירה לא רק מחדרי עבודתם ומפירות עמלם של אָמנים ואומנים כי אם גם מתעודות בנות אלף שנים שנחשפו מגניזות קאהיר. ידידה הקדישה את מחקריה הראשונים לטקסטילים וללבושי נשים של החברה היס־תיכונית בימי הביניים העיליים. בצירוף של היכרות אישית של נְשׂוּאֵי מחקרה, אינטואיציה לשונית והבנה מעמיקה של עולם מעשה הבגד – שרטטה את האחיזה בחיים של האמנות והעשירה את הידיעות וההבנה של החברה היס־תיכונית המוסלמית על מיעוטיה, הרבה מעבר למה שהיה ידוע במחקר הטקסטיל והלבוש באסלאם הקלאסי.

את ממצאי התרבות החומרית הניחה ידידה בהקשריהם החברתיים. היא בחרה לעסוק באדם במרחבי חייו ובמעמקיהם מתוך הגילויים התוססים של החיים במהלכם היומימי והשגורתי, ומתוך היכרות רגישה של החורג משיגרה זו והמסרים שהחריג משגר. התכשיט, הקמע, הלבוש, הרקמה, המאכל וכליו – משקפים מסורות ושינוי אם מכירים היטב את דרך עשייתם ושימושיהם. התבוננות מוּשָׁפָּלֶת בהם ומהם הופכת אותם מסמלים לחלקי דיבר, שהמדובב המחונן מתאר באמצעותם חברות שנעלמו ועולמות שאין להם אלא מבעי סמל אלו. אלו הם ההדים למי שלא הותירו כתב, מכתב או יצירת ספרות עילית – הדי הרוב שאינו דומם אך הצריך למפענח רגיש ומלומד. ידידה, שהעלתה את החומר למעלת טקסט, הפיחה בו רוח בחוכמה ובתבונה, וממנו בנתה פשוטי אדם והמוני חברה.

ד. זמנו של קום – ותשחק ליום אחרון

תְּנִי־לָהּ מִפְּרֵי יְדִיָּה וַיִּהְיֶלְוָהּ בְּשָׁרִים מְעֻשִׂיָּה: רְבוֹת
 בְּנוֹת עָשׂוּ חֵיל וְאֵת עֲלִית עַל־כְּלָנָה:

את ירושלים וארץ ישראל שיוותה לנגד עיניה תמיד, ולכן הביאתנו אל הרי ירושלים ואל מקום שצובר לו קדושה עממית בשנים האחרונות. כאן בחרו ידידה ונועם, בחייה, מקום מנוחת עולמים.

את מחקרה על פולחן מערות הרים וקברי קדושים, חתמו ידידה ונועם בתיאור "מפגש דורות" בין ר' עמרם בן דיואן לבין ר' עקיבא – מפגש שיכול להתרחש על נקלה בעולמות התרבות העממית. הקדוש מועבר בסיפור העממי ממקום מנוחתו האחרון אל המקום הצובר קדושה ובו מונחים לפניו שולחן, כסא, מנורה ומיטה. כדבריהם שם:

"מערה הנסגרת מאחור ונהפכת לקבר בתוך ההר המקשר בין שמים לארץ, בין העולם הזה והעולם הבא" (י' ונ' סטילמן, "פולחן מערות הרים וקברי קדושים באספקלריה של צפרו", מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה, בעריכת י' בן-עמי, ירושלים תשנ"א, עמ' 146).

תכולת המערה שבסיפור העממי היא תכולת החדר שהציעה האשה הגדולה משוגם לאלישע בחיים: "נעשה נא עלית קיר קטנה ונשים לו שם מטה ושלחן וכסא ומנורה" [מלכים ב ד, י]. דמותה של אשה גדולה זו היתה לנגד עיני המנסחים את דמותה של "אשת חיל" ממשלי; זו אשת החיל שפסוקי תיאורה תואמים את דמותה של ידידה.

ר' יצחק עראמה, מדור מגורשי ספרד, משרטט לשיטתו את דיוקנה של "אשת חיל", בהדגישו כי האשה, ששמה גזור מ"איש", נעלה עליו בכך שממנה מצפים לשאת בעול הלידה "כאשר יורה עליה שם 'חיה' – אם כל חי", וזאת נוסף על מימושה העצמי, כדרכו של האיש: "וכמוהו תוכל להבין ולהשכיל בדברי שכל וחסידות כמו שעשו האמהות וכמה צדקניות ונביאות וכאשר יורה פשט פרשת 'אשת חיל'".

פשטו של ר' יצחק עראמה מתיישב יפה עם הדרך שסללה ידידה והלכה בה. יהי זכרה ברוך.

מנחם בן-ששון

